

VUUR

IGNAAS DEVISCH BIJ DE BEZIGE BIJ

Ziek van gezondheid
Rusteloosheid
Het empathisch teveel

Ignaaſ Deviſch

Vuur

Een vergeten vraagſtuk

2021

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Dit boek kwam tot stand met steun van Passa Porta en
de Academia Belgica in Rome.

Copyright © 2021 Ignaas Devisch
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Foto auteur Michiel Hendryckx
Vormgeving binnenwerk Ceevan Wee, Amsterdam
Druk- en bindwerk Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 031 1451 4

NUR 730

debezigebij.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

‘Wat hebben wij gedaan, toen wij deze aarde van
haar zon loskoppelden? In welke richting beweegt zij zich nu?
In welke richting bewegen wij ons?’

(Friedrich Nietzsche, ‘De dolle mens’, in:
De vrolijke wetenschap, boek III, fr. 125)¹

Voor Theo de Wit

Inhoud

Proloog: na ons de zonvloed 11

Deel I. *Het verhaal van vuur*

Hoofdstuk 1. Vuur als fascinatie: het mythologisch
narratief 27

Hoofdstuk 2. Vuur als angst: het monotheïstisch narratief 37

Hoofdstuk 3. Vuur als bouwsteen: het rationalistisch
narratief 53

Deel II. *De mens temt het vuur*

Hoofdstuk 4. Van verlossing naar verlichting 71

Hoofdstuk 5. De technische beheersing van vuur 87

Deel III. *De keerzijde van de vooruitgang*

Hoofdstuk 6. Het vuur raakt uitgedoofd 113

Hoofdstuk 7. Een collectieve verdringing 133

Hoofdstuk 8. Ecologisch calvinisme 147

Deel IV. *Welkom in het helioceen*

Hoofdstuk 9. Een nieuwe bron van verspilling 173

Hoofdstuk 10. Een nieuw vuurnarratief 191

Wat te doen? 217

Noten	221
Bronnenlijst	251
Illustratieverantwoording	259
Dankwoord	261

PROLOOG: na ons de zonvloed

‘Le soleil brillera toujours!/De zon schijnt altijd!’
(Eugène Pottier, *L'internationale*, 1871)²

Nadenken over vuur

Heb je ooit over vuur nagedacht? Dan bedoel ik niet als kind, wanneer ze je waarschuwden voor de gevaren ervan of toen je als puber in een woedebui dacht: ik steek de boel in de fik. Ik heb het over daarna, tijdens je verdere leven. De kans is groot dat de aanwezigheid van vuur voor jou – zoals voor zovelen – vanzelfsprekend is. We hebben het tenslotte onder controle en het zit veilig weggestopt achter glas of metaal.

Is vuur dan nog een vraagstuk? Jazeker, en misschien zelfs meer dan ooit – maar we zijn het vergeten of we proberen dat te doen. Al wordt dat met de dag moeilijker. Wie gezellig thuis zit met een wijntje bij de haard kan inmiddels niet meer om de vraag heen of het haardvuur nog wel aan mag. Mogelijk haal je je schouders op bij de berichten over de vervuilende gevolgen van dat huiselijk vuur, of gooi je er uit balorigheid nog een blokje meer tegenaan. Helaas is de lol er dan toch al een beetje af en ben je ongewild meer met vuur bezig dan je lief is.

Toegegeven, vuur interesseerde mij tot voor kort ook niet

echt, in elk geval niet als filosofisch probleem. En daarin sta ik niet alleen. Wie zoekt naar filosofieboeken over vuur komt van een koude kermis thuis. Ten onrechte, want zonder vuur geen leven en geen beschaving. Het biedt warmte, comfort, energie en bescherming. Vuur zorgt voor energie en maakt dat we in het moderne tijdperk vrij kunnen bewegen, eten wat we willen en de grillen van de natuur niet langer hoeven vrezen – tenminste, wie het geluk heeft vermogend te zijn. Maar waarom denken we er niet langer over na?

Lange tijd was vuur een onbeheersbare kracht en zorgde het vooral voor angst en afhankelijkheid. Daarmee heeft de moderne mens afgerekend. Vuur is voortaan van ons. We beheersen het en scheppen er dag in dag uit een wereld mee die gemaakt is op onze maat en niet op die van bovennatuurlijke krachten of van goden die hoog in de bergen leven. Door de beheersing van het vuur konden we afscheid nemen van de goden en als vrije mensen een comfortabel leven leiden.

Maar vuur heeft een januskop: het is tegelijk een hongerige muil die vernietigend te werk gaat. Als een zwart gat slurpt het dingen op die daarna nooit meer terugkeren, of enkel als residu. Denk aan de enorme bosbranden in Australië in het najaar van 2019: meer dan tien miljoen hectare ging in vlammen op en ongeveer een miljard dieren lieten er het leven. Of denk aan de brand in de Notre-Dame in Parijs: in enkele uren werd een monument in de as gelegd om er misschien nooit meer uit te verrijzen.

Vuur doet er wezenlijk toe en het is zonder meer een vergissing dat we er niet (meer) grondig over nadenken.

Daar moeten we wat aan doen want de tijd dringt. Hoewel het einde van het fossiele tijdperk stilaan in zicht is, zijn we nog steeds niet klaar om de wereld op een andere manier te organiseren. Dat we onze verhouding tot vuur fundamenteel

moeten heroverwegen is echter al een tijdje zonneklaar. De technische beheersing van het vuur heeft inderdaad voor welvaart en vooruitgang gezorgd, maar tijdens de twintigste eeuw bracht de massale verbranding van fossiele grondstoffen twee fundamentele problemen met zich mee: de fossiele bronnen raken uitgeput en het gebruik ervan maakt ons en het klimaat ziek. Indien we uitgaan van de voorspellingen en de vraag naar energie niet kleiner wordt, moeten we op zoek naar andere energiebronnen, die ons op een veilige en duurzame manier van energie voorzien, zodat we onze levensstandaard kunnen behouden en zelfs uitbreiden naar de rest van de wereld.

Tot vandaag de dag richten we onze aandacht vooral op aardse bronnen – ten onrechte. De zon kan en mag niet ontbreken in dit verhaal.

Zo'n kleine vijfhonderd jaar geleden verscheen *De revolutionibus orbium coelestium* (*Over de omwentelingen der hemellichamen*) van Nicolaus Copernicus (1473-1543). Hierin liet hij zien dat niet de aarde maar de zon (*helios*) de spil is van ons zonnestelsel en alle planeten daaromheen draaien. Het *heliocentrisme* was een feit. Een half millennium later zijn we echter nog steeds geen echte heliocentristen, en na enkele eeuwen van grootverbruik hebben we de fossiele vuurbronnen bijna opgestookt. En dat terwijl wij energie nodig hebben om vrije mensen te zijn. Ontneem ons het vuur en we blijven hopeloos achter.

Er zal iets moeten gebeuren wat veel verder gaat dan wat bijsturingen hier en daar.

We moeten het roer omgooien, en de zon zou wel eens een sleutelrol in die ommezwaai kunnen spelen. De zon is voor ons het eeuwige brandend vuur waarnaar we op deze planeet steeds amechtiger op zoek zijn. We wroeten steeds dieper om de resterende fossiele bronnen op te pompen, terwijl we iets

wat zo helder is over het hoofd zien: de zon is de grootste vuurbol van ons planetenstelsel. Ze hangt boven ons, zomaar, gratis en met een energievoorraad die in ruime mate onze behoeften overstijgt, en gaat naar schatting nog minstens vijf miljard jaar mee.

De zon herinterpreteren

In *Wat gebeurde er in de 20e eeuw?* roept de Duitse filosoof Peter Sloterdijk op tot het uitwerken van 'een nieuwe interpretatie van de zon'.³ Dit klinkt als mystiek voor gevorderden, maar dat is slechts schijn. Volgens Sloterdijk moeten we een fundamentele omslag maken in ons denken en handelen en zal de zon daarin een centrale rol spelen. Onze relatie tot vuur is vastgelopen op het idee dat we op deze planeet alles zelf onder controle hebben en dat we van niets of niemand nog afhankelijk zijn.

Langzaam maar zeker raakten de verhalen over vuur op de achtergrond. Die vergetelheid heeft ervoor gezorgd dat we de afgelopen eeuwen de destructieve kanten van vuur naast ons neer hebben gelegd. We hebben ze letterlijk niet gezien of niet willen zien. Die negatie loopt niet toevallig samen met de rationeel-industriële benadering van vuur die vanaf de zeventiende eeuw langzaam maar zeker de overhand kreeg. Sinds enkele eeuwen is vuur niet langer het object van religieuze, mythologische of filosofische beschouwing, maar vooral een technische kwestie: hoe kunnen we het beheersen?

Het temmen van het vuur leek ons aanvankelijk vleugels te geven. We waren van God los en in ruil daarvoor kregen we meer welvaart, meer vrijheid en een comfortabel leven. Gedurende enkele eeuwen hebben we ons kunnen gedragen als een

kind dat uit huis gaat en niet langer hoeft te gehoorzamen aan ouderlijk gezag. Dan mag de stop eraf en kan het feest beginnen. Een fijne tijd natuurlijk, maar ooit moet je écht op eigen benen staan.

Nu het einde van de fossiele voorraden stilaan in zicht komt, is de tijd hiervoor aangebroken. We zullen een nieuw pad moeten inslaan om welvaart en vooruitgang voor iedereen te garanderen.

Dus moeten we onze blik verruimen en dat is waarvoor Sloterdijk onze aandacht vraagt: waarom kijken we weinig of überhaupt niet naar de grootste vuurbron van ons planetenstelsel? Wat maakt dat we de zon niet centraal stellen in onze manier van leven? Is het omdat vuur veilig verborgen zit in machines en controlekamers en we daardoor vergeten zijn dat het niet vanzelf komt, en dat we telkens weer iets moeten vernietigen – verbranden – om ons van energie te voorzien? Die vragen reiken verder dan de zoektocht naar nieuwe technologie of andere energiebronnen. Ze hebben te maken met de vraag van Nietzsche waarmee ik dit boek aanvatte: ‘Wat hebben wij gedaan, toen wij deze aarde van haar zon loskoppelden? In welke richting beweegt zij zich nu? In welke richting bewegen wij ons?’

Enkel een nieuwe filosofie van het vuur en een nieuwe interpretatie van de zon zullen ons in staat stellen deze en andere vragen op te helderen en de zon een centrale plaats te geven. We moeten ons weer de vragen stellen die in de oude mythes de hoofdrol speelden: hoe verhouden we ons tot het vuur en de zon, en tot waar reiken onze mogelijkheden? De zon een centrale plaats geven in ons denken en handelen – heliocentrisme dus – wordt een van de grote filosofische en maatschappelijke uitdagingen in de eenentwintigste eeuw.

Zeker, er zijn talloze boeken en rapporten verschenen over

het klimaat, maar de fundamentele rol van vuur als materiële grondslag voor de vrijheidsbeleving van de moderne mens blijft grotendeels onbesproken. We debatteren over ecologische problemen om ze beter te beheersen of ons gedrag te veranderen, maar alles begint bij de vraag waar de energie vandaan komt. Nog maar weinig mensen denken bovendien bij energieverbruik aan vuur. Terwijl tot op de dag van vandaag de crux van ons fossiele tijdperk daarin zit: we moeten iets verbranden om het feest gaande te houden. Van die destructieve grondhouding moeten we zien af te komen. Vergelijk onze tocht op aarde met de koers van een ruimteschip: dan zou je mogen verwachten dat we weten waarheen we varen en in geval van nood de zuurstofmaskers vanzelf uit het plafond zullen vallen. Helaas is dat niet zo. Bovendien is er geen evacuatieplan voorzien en nergens op ons schip staan pijltjes naar de nooduitgangen, want die zijn er niet.

Met het besef dat wij de astronauten van dienst zijn zit er niets anders op dan allemaal én een beetje ingenieur én een beetje filosoof te worden en ons bezig te gaan houden met het uitstippelen van een gepaste koers voor het ruimteschip.

We kunnen bijvoorbeeld opnieuw omhoog leren kijken en onze verbeelding op de zon loslaten. Omhoogkijken is voor moderne mensen niet vanzelfsprekend. De focus lag en ligt op de mens zelf omdat we de goden, die van oudsher ergens ver boven ons beslisten hoe we dienden te leven, het bos in hebben gestuurd. Logisch, maar nu hebben we een andere houding nodig om onze problemen op te lossen.

Nadenken over vuur gaat bijgevolg om zoveel meer dan een technisch debat over de vraag of we erin slagen de zonne-energie doelmatig aan te wenden. Onze levenswijze staat op het spel. We moeten daarom de enorme uitdaging die de energietransitie opwerpt, kaderen in een diepgaande reflectie op onze

manier van leven. Dit betekent niet dat we moeten terugkeren naar de goden van weleer, maar dat we ons moeten afvragen hoe te leven in een wereld waarin we nog altijd in grote mate afhankelijk zijn van een aantal materiële voorwaarden, zelfs al beheersen we die grotendeels. Toen we in het voorjaar van 2020 kennismaakten met Covid-19 werd duidelijk dat we in interactie leven met andere materie en daar rekening mee te houden hebben. Zonder materie geen leven. Zonder zon geen energie.

Prometheus

We moeten in de eerste plaats de geschiedenis in duiken om de bestaande interpretaties van de zon en het vuur grondig te bestuderen. Alleen door het complexe verhaal hiervan te reconstrueren kunnen we een nieuw verhaal schrijven.

Onze relatie tot vuur heeft een lange en rijke geschiedenis en we kunnen er veel uit leren. Ik zal daarom in deel I terugkeren naar de bronnen van onze cultuur om van daaruit te begrijpen waarom we voorafgaand aan de moderne samenleving wel innig op vuur hebben gereflecteerd om het daarna los te laten. De geschiedenis van de mens bulkte van de rituelen, mythes, Bijbelse teksten of filosofische traktaten over vuur. Die zijn we in het dagelijks leven volledig uit het oog verloren.

Ondanks het verwoestende potentieel van vuur is de verleiding om het van de goden te stelen groot. Uit de cultuurgeschiedenis van denkbeelden over vuur blijkt een sterk besef van het dubbel gezicht van vuur: de talloze verhalen gaan niet alleen over de macht die het mensen verschaft, maar waarschuwen de mens ook aanhoudend voor de keerzijde van deze overweldigende kracht.

Symbool hiervoor staat Prometheus, die het vuur van de goden steelt maar voor dit huzarenstukje een hoge prijs betaalt. De mythe draait rond niets minder dan de schepping van een nieuwe soort: de *anthropos* (mens). Nadat oppergod Zeus Prometheus warm heeft gemaakt om een nieuw geslacht te scheppen als speeltje voor zichzelf gaat Prometheus meteen aan de slag. Hij verzamelt hompjes klei, boetseert er kleine wezens mee en laat ze met enkele uren namiddagzon harden en uitdrogen. Niemand minder dan Zeus' dochter Athena zorgt voor de *finishing touch* door de figuurtjes met haar warme adem tot leven te blazen. Het mensengeslacht is geschapen.

Prometheus is laaiend enthousiast en verklaart zich meteen tot hun vriend, maar Zeus tempert zijn enthousiasme. Die drommels moeten vooral niet vergeten te buigen voor hun goden en hoewel ze de aarde mogen gebruiken zullen ze één ding nooit krijgen, aldus Zeus: het vuur. De rest van het verhaal is bekend: Prometheus blijft volhouden dat de mensen vuur nodig hebben om te leven. Dankzij hun innerlijk vuur kunnen ze denken en dromen. Dit brengt hem tot de zeer stoutmoedige gedachte de berg Olympos te beklimmen en daar het vuur van de goden te stelen door het met een brandende stengel naar de mens te brengen en hen te leren hoe ze ermee kunnen omgaan.

Deze daad van hoogverraad vergeldt Zeus met een gefaseerde wraakoefening. Eerst bedenkt hij een list door nog een mens te maken – Pandora – en deze wonderschone vrouw naar de aarde te sturen vergezeld van een geschenk: een aardewerken pot die ze niet mag openen, want die zit vol met kwaadaardig gebroed dat onheil over de mens zal uitstorten. Pandora kan aanvankelijk het verlangen die pot te openen nog weerstaan, maar zwicht uiteindelijk toch. In een tweede fase richt Zeus zich persoonlijk tot Prometheus en spreekt een vloek uit die gerust kan worden beschouwd als het toppunt

van sadisme: hij laat hem door de Cyclopen vastketenen tegen een bergwand, waar elke dag een adelaar zijn lever opeet, die vervolgens 's nachts weer aangroeit om de dag erna opnieuw uit zijn lichaam te worden gepikt. Een straf die zich, gezien Prometheus' onsterfelijkheid, eeuwig blijft herhalen.

De boodschap is duidelijk: vuur is geen speeltje. De moderne mens – wij dus – lijkt die dubbelheid te zijn vergeten.⁴ En nu zelfs het haardvuur niet langer onschuldig is, komt het probleem van vuur de huiskamer binnen.

Après nous le solaire

De afgelopen eeuwen hebben we dit probleem niet willen of kunnen zien. Met z'n allen – ook de filosofen – hebben we grotendeels nagelaten over vuur na te denken. Enkele uitzonderingen bevestigen die regel, zoals de Franse filosoof en schrijver Gaston Bachelard (1884-1962), die met *Psychoanalyse van het vuur* zeer nadrukkelijk het thema vuur ter sprake brengt. In tegenstelling tot de uitwerking is de opzet van zijn boek helder: Bachelard verwondert zich erover dat vuur uit de wetenschap van de laatste eeuwen verdwenen is, terwijl het al die tijd daarvoor centraal stond. Hij spitst zijn onderzoek toe op 'het psychologische probleem dat gevormd wordt door onze opvattingen over het vuur'.⁵

Bachelard verkent vervolgens het brede spectrum van subjectieve en objectieve ervaringen en wil een meer poëtische benadering van vuur verzoenen met een wetenschappelijke. Het zien van vuur roept warmte op, wat ons dan weer aan een bepaalde kleur doet denken, enzovoort. Hij schrijft zelf dat dit soort denken 'alle kanten op schiet' maar is gedreven vanuit de wil een zo breed mogelijke achtergrond te schetsen van wat

vuur voor mensen kan betekenen. Daarover mijmeren moet volgens hem gebeuren in ‘ware vrijheid’ en met een ‘creatieve geest’.⁶ Die verbeeldingskracht is volgens Bachelard cruciaal, en als wetenschapsfilosoof pleit hij er nadrukkelijk voor die niet uit de wetenschappen te weren. Door later nog studies te wijden aan de andere natuurelementen – water, lucht en aarde – lijkt hij als het ware terug te willen keren naar een meer omvattende theorie van de natuur zoals de eerste generaties filosofen die ons hebben nagelaten.⁷ Daarnaast maakt hij veelvuldig gebruik van literaire teksten en persoonlijke leeservaringen in de hoop beelden en metaforen op het spoor te komen die de geheel eigen dynamiek van de verbeelding blootleggen. Hij zoekt, kortom, naar de diepere, onbewuste lagen die in ons spreken en denken verborgen liggen – vandaar: een psychoanalyse van het vuur.

Bachelards mijmeringen leiden helaas niet tot een systematisch uitgewerkt betoog en het is zeer de vraag of een poëtische benadering van vuur een uitweg biedt voor de onnadenkendheid in onze relatie tot vuur en verbranding. Zijn pleidooi onze verbeelding opnieuw naar het vuur te laten uitgaan is echter belangwekkend en dat neem ik mee in dit boek. In deel II wordt duidelijk dat, sinds we vuur technisch leerden bemeeesteren en het de motor werd van onze manier van leven, de vraag naar onze relatie tot vuur van het toneel verdween en zo een vergeten vraagstuk werd. Alles leek in de juiste plooi te zijn gevallen.

Juist dat technisch meesterschap leidde tot een achteloosheid die samen te vatten valt als ‘après nous le déluge’ – na ons de zondvloed. Vandaag weten we dat we ons beter wél zorgen hadden gemaakt. In deel III laat ik zien hoe het totale gebrek aan reflectie op de plaats van vuur en verbranding in de moderne wereld tot verblinding heeft geleid. Om het in de rede-

nering van de Duitse filosofen Theodor Adorno en Max Horkheimer te formuleren: in de poging alle vuurmythes achter ons te laten en moderne wezens te zijn, hebben we een nieuwe mythe gecreëerd. We dachten voortaan zelf als Prometheus door het leven te gaan en niet langer gebonden te zijn aan fysieke of ecologische grenzen. Prometheus wilde het vuur van de goden stelen als een daad van verzet tegen zijn lot en een poging zijn leven in eigen handen te nemen. Dit motief herhaalt zich in onze tijd. Vuur wordt een middel om wraak te nemen, niet op de goden maar op de natuur, die we per se de baas willen zijn. Door te denken dat wij ons van alle zorgen moeten bevrijden om een goed leven te leiden, nemen we helaas niet zozeer afstand van die vuurmythologie maar halen we haar via de achterdeur weer binnen.

Er zit dus iets fout in onze omgang met vuur en het is zaak om te graven in onze denkgeschiedenis en die systeemfout bloot te leggen. Alleen dan kunnen we onze houding veranderen.

We moeten op zoek naar een andere bron van leven. De zon kan hierbij een cruciale rol spelen, zo blijkt in deel iv. Met de zon als centrale energieleverancier hoeven we niets te vernietigen, niet te vervuilen en we worden er niet ziek van, zoals bij fossiel verbruik wel het geval is. Waarop wachten we? Met dit boek wil ik een aanzet geven tot die positieve wending naar de zon en de bouwstenen leggen voor een nieuwe relatie tot het vuur. Ik zal me niet mengen in het technisch debat over het hoe en wat van diverse energiebronnen – ik ben een filosoof, geen ingenieur. Wel wil ik wijzen op een historisch potentieel aan ideeën dat vandaag zo goed als vergeten is, terwijl het in staat is de zon de plaats te geven die ze verdient: als de centrale bron van het leven op deze planeet. We hoeven ook hier het spreekwoordelijke warme water niet opnieuw uit te

vinden, maar we moeten ons wel afvragen hoe we het in de toekomst warm zullen houden.

Er staat iets fundamenteels op het spel. We moeten het fossiele tijdperk ombuigen naar een nieuw wereldbeeld waarin niet langer het aardse – fossiele – vuur maar het vuur boven ons – de zon – centraal staat. Zoals ik Nietzsche citeer bij aanvang van dit boek: we moeten de zon opnieuw vastkoppelen aan de aarde. We staan voor de fundamentele opgave: hoe plaatsen we onze verhouding tot het vuur in een nieuw in-de-wereld-zijn dat ons de komende eeuwen een meer leefbare wereld binnenloodst? Zonder de zon zal het niet lukken. De hele opzet van dit boek kan ik daarom als volgt samenvatten: geen zondvloed, maar zonvloed. Niet ‘après nous le déluge’, maar ‘après nous le solaire’.

Na ons de *zon*vloed.

Deel I

Het verhaal van vuur

